DİNLER ARASI DİYALOG ÜZERİNE

Mahmut Aydın

Dini ve kültürel çoğulculuğun, yadsınamaz bir gerçeklik haline geldiği günümüzün post-modern dünyasında, farklı din mensuplarıyla olan ilişkilerimizde adına diyalog çağı denen yeni bir dönemin başlangıcına şahit olmaktayız. Bu çağda farklı din ve inanç taraftarlarının birbirleriyle diyaloğa girmesi, sadece gittikçe yaygınlaşmakla kalmayıp aynı zamanda bir zorunluluk halini almaya başlamıştır. Çünkü, anlık iletişimler ve hızlı ulaşım imkanları farklı din mensuplarını birbirleriyle karşılıklı anlayış ve güvene dayalı arkadaşlık ve dostluklar kurmaya zorlamaktadır. Kim bilir belki de bu artan arkadaşlık ve dostluklar, çağımızın önde gelen Katolik teologlarından Hans Küng'ün de önemle işaret ettiği gibi, dünya barışının tesisine yönelik önemli bir katkı olabilir. Çünkü diyalog, şiddet ve zorlama metodlarına karşın akıllı ve uygar bir şekilde çatışmaları çözümleme yoludur. Küng, bu arzusunu hemen her eserinin başında şu şekilde formüle etmektedir:

Dinler arası barış olmaksızın milletler arasında barış olmaz.

Dinler arası diyalog olmaksızın dinler arasında barış olmaz.

Dinlerin temellerini araştırıp ortaya koymaksızın dinler arasında diyalog olmaz.[1]

Biz bu yazımızda, gün geçtikçe artan bu öneminden dolayı dinler arası diyalog olgusunun mahiyetini, nasıl ortaya çıktığını, gayesinin ne olduğunu genel hatlarıyla ortaya koyduktan sonra daha verimli bir diyalog sürecinin inşası için neler yapılması gerektiği hususu üzerinde durmaya çalışacağız.

Diyalog Nedir?

Diyaloğun tanımı çevresel ve kültürel farklılıklardan dolayı kişiden kişiye değişmektedir. Sözlükler diyaloğu genel olarak "iki veya daha fazla kişi arasında cereyan

1 Bkz., Hans Küng, *Global Responsibility: In Search of a New World Ethics* (London: SCM Press, 1991), s. 105.

eden karşılıklı konuşma" olarak tanımlamaktadır. Dinler arası diyalog konusunda çağımızın önde gelen bilim adamlarından Amerikalı teolog Leonard Swidler' e göre diyalog: "bir konu üzerinde farklı görüşlere sahip iki veya daha fazla kişinin, o konu hakkında muhatabından daha fazla bilgi edinmek amacıyla yaptığı karşılıklı bir görüş alış-verişidir".[2] Bu tanıma dayanarak diyaloğu sadece bir görüş alış verişi olarak algılamak yanlış olur. Çünkü, Swidler devamla diyaloğu, bir karşılıklı öğrenme ve bu öğrenilenlere paralel bir değişme ve gelişme tecrübesi olarak ifade etmektedir. Yani diyaloğa katılan kişiler sadece karşılıklı görüş alış-verişinde bulunmayıp aynı zamanda birbirlerinden yeni şeyler öğrenmekte ve bu öğrendiklerine paralel olarak da muhataplarını ve onlar hakkında önceden sahip oldukları kanaatlerini yeniden değerlendirmeye tabi tutmaya açık bir hale gelmektedirler. Diyaloğun bu şekilde telakki edilmesi, açıkça şuna işaret etmektedir: Diyalog bizim muhataplarımızla yaptığımız görüş-alış verişi ışığı altında onlar hakkındaki kanaatlerimizi ve buna bağlı olarak da kendi pozisyonumuzu yeniden düşünmeye arzu ve istekli olduğumuz bir birliktelik sürecidir. Dahası, diyalog, farklı din mensuplarıyla ilişkiye girmeye ve bu şekilde bizim onlar hakkındaki önceki kanaatlerimizin ve buna bağlı olarak kendi konumumuzun tamamen veya kısmen değişebileceğine razı olmamız anlamına gelir. Çünkü diyalog aynı zamanda bir risk alma işidir. L. Newbigin'in ifade ettiği gibi "tüm mümkün risklerden beri olan bir diyalog gerçek bir diyalog değildir".[3] Kısaca, diyalog sürecinde muhataptan kendisi hakkında öğrendiklerimiz, bizim muhatabımızı ve buna bağlı olarak da kendimize yönelik algımızı değiştirir ve hatta bizi kendi geleneksel inançlarımızı yeniden gözden geçirmeye sevk eder.[4]

Bütün bu tanımsal veriler çerçevesinde diyaloğun zihinde çağrıştırdığı tasavvurlar, "karşılıklı konuşma", "bir araya gelme", "istişare", ve "görüş alış-verişi" üzerinde yoğunlaşmaktadır. İşte diyalog kavramı bütün bu anlamları içine alan bir şemsiye görevi görmektedir. Bu itibarla, diyaloğu şu şekilde tanımlayabiliriz. "Diyalog, farklı din ve inançlara sahip iki veya daha fazla kişinin Mutlak Hakikat (Yaratıcı) hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak için diğerlerinden bir şeyler öğrenmek amacıyla bir araya gelmek suretiyle iletişim kurmaları sürecidir". Bu tanımdan da açıkça anlaşılacağı üzere diyalog, karşılıklı bir polemik ya da tartışma süreci olmayıp, bilakis karşılıklı öğrenme ve bu öğrenmeye paralel bir değişme ve gelişme sürecidir. Çünkü diyalog sürecinde herkes muhatabını mümkün olduğu kadar hoşgörülü ve ondan bir şeyler öğrenmeye açık bir şekilde dinlemeli ve birbirlerinin pozisyonlarını en iyi şekilde anlamaya çalışmalıdır.

Buraya kadar tanımlamaya çalıştığımız diyaloğun gerçekleşebilmesi için öncelikle diyaloğa katılan tarafların ortak bir paydaya sahip olmaları ve az da olsa birbirlerine karşı saygı duymaları ve birbirlerini anlamaya çalışmaları gerekir. Aksi

2 Leonard Swidler, "What is Dialogue", *Attitudes of Religions and Ideologies Toward the Outsider*, ed., Leonard Swidler & Paul Mojzes, (Lewiston: The Edwin Mellen Press, 1991), s.26.

3 Leslie Newbigin, *The Open Secret* (London: 1979), naklen Kenneth Cracknell, "The Ethics of Interreligious Relationships", *World Faiths Insight*, Yaz 1984, Yeni Seriler 9, s. 23.

4 Chester Gillis, *Pluralism: A New Paradigm for Theology* (Louvain: Peeters Press, 1993), ss. 44-45.

takdirde sözünü ettiğimiz diyaloğun gerçekleşmesi olası değildir. Zira, nasıl ki sağlıklı bir evliliğin gerçekleşebilmesi için eşlerin, birbirlerinin ortak yanlarını bularak asgari müştereklerde anlaşması gerekiyorsa, aynı şekilde farklı inanç ve kanaatlere sahip kişiler de öncelikle aralarındaki ortak noktalarını keşfetmeye çalışmalıdırlar. Çünkü ancak ortak bir yanı olan kişiler birbirleriyle sağlıklı ilişki içine girebilirler ve ancak birbirlerine karşılıklı saygı gösteren kişiler bu ilişkilerini sürdürebilirler. Nitekim Kur'an'a baktığımızda onun Müslümanlarla Yahudi ve Hıristiyanları aralarındaki ortak nokta üzerinde bir araya gelerek birbirleriyle diyaloğa girmeye davet ettiğini görürüz. "-De ki: "Ey Geçmiş vahyin izleyicileri! Sizinle bizim aramızdaki şu ortak ilkeye gelin: Allah'tan başka kimseye kulluk etmeyeceğiz, O'ndan başka hiçbir şeye ilahlık yakıştırmayacağız ve Allah ile birlikte insanları rab edinmeyeceğiz. Ve eğer yüz çevirirlerse, de ki "Şahit olun ki biz kendimizi O'na teslim etmişiz".[5] İkinci olarak ise her ne kadar diyalog ortak bir zemin üzerinde kurulması gerekiyorsa da bu sürece katılan tarafların birbirlerinin farklılıklarının farkında olmaları gerekir. Yani diyaloğa katılanlar, ortak noktalara sahip oldukları kadar birbirlerinden farklı inançlara da sahip olduklarını kabul etmelidirler. Aksi takdirde birbirleriyle diyaloğa girmelerine gerek kalmaz.[6] Çünkü diyalog aynı görüşe değil farklı görüş ve inançlara sahip kişilerin bir araya gelerek sağlıklı ilişkiler kurmasını ifade eden bir olgudur.

Çoğulcu bir dünyada yaşamamızın bir sonucu olarak farklı din ve inanç mensupları olarak bizler birbirimizi tanımak zorundayız. Çünkü yazımızın başında da ifade ettiğimiz üzere dini ve kültürel çoğulculuğun kaçınılmaz bir realite olduğu post-modern dünyamızda, biz, farklı din mensuplarıyla olan ilişkilerimizde yeni bir çağın başlangıcına şahit olmaktayız. Bu post-modern dünyada biz biliyoruz ki katı ve saldırgan bir misyonerlik ve davet stratejileriyle bir dinin mensuplarını inandığı dinden döndürerek o dini düşünceyi bertaraf etme çabaları artık ortadan kalkmaya başlamıştır. Çünkü herhangi bir dinin diğer dinler üzerinde egemenlik kurma politikaları artık geçerliliğini yitirmiştir. Bunun yerine dünyamızın her tarafında farklı din mensuplarının barış içerisinde beraber yaşamaya, karşılıklı saygı ve anlayış içerisinde birbirleriyle diyalog kurma gayreti içerisinde olmaları gerektiği kanaati yayılmaya başlamıştır. Zira, dünyamız farklı din mensuplarının birbirleriyle kolayca ilişki kurabilecekleri "küresel bir köy" halini almıştır. Bu durum, inançları yerel kültür havzalarına ve coğrafi sınırlara hapseden geleneksel tasavvurları ortadan kaldırmıştır.[7] Nitekim, çağımızın önde gelen Müslüman alimlerinden Mahmut Eyüp, bu olgusal gerçekliğin farkında olduğu içindir ki diyaloğu, ona katılanların bir taraftan birbirlerinin dini geleneklerinin doğruluğunu kabul etmeleri, diğer taraftan da insanlara kendi seçimlerini yapma özgürlüğünün tanınması gereken bir süreç ola-

5 *Kur'an*, 3:64.

6 Bkz. John Macquarre, "Dialogue among the World Religions", *The Expository Times*, 108/6 (1997), ss.167-172.

7 Alan Race, *Christians and Religious Pluralism; Patterns in the Christian Theology of Religions* (London: SCM Press, 1983), ss. 1-2.

rak niteler ve bu süreçte kişilerin birbirlerine üstünlük kurmak için gol atmaya çalışmamaları gerektiğini vurgular.[8] Buna göre Müslüman-Hristiyan diyaloğu bağlamında şunu söyleyebiliriz: Müslüman-Hıristiyan diyaloğu sürecinde Müslüman ve Hristiyanlar birbirlerini aldatmadan kendi inançlarını birbirleriyle paylaşmaya çalışmalıdırlar. Yani ben bir Müslüman olarak kendi inancımı Hristiyan diyalog muhatabımla paylaşmaya ve o da kendi inançlarını benimle paylaşmaya çalışması gerekir.

Diyaloğun Temel İlkeleri

1960'lardan beri yapılan diyalog toplantılarından ve bu konu üzerine yazılan yazılardan elde edilen tecrübelerden istifade ederek farklı dinsel geleneklere ve görüşlere mensup kişilerin birbirleriyle daha iyi ve verimli bir diyalog kurmaları için pek çok ilke ve kural çıkarılabilir.[9] Şimdi, çeşitli diyalog toplantısı metinlerinden, konu ile ilgili çalışmalar yapan ilim adamlarının eserlerinden ve bizzat katıldığımız diyalog toplantılarında elde ettiğimiz tecrübelere dayanarak farklı din ve görüşlere sahip kişilerin birbirleriyle daha sağlıklı ve verimli bir diyalog tesis etmeleri için göz önünde bulundurmaları gereken ilkeleri maddeler halinde sunarak bunları yorumlamaya çalışacağız.

1- *Diyaloğun temel amacı muhataptan öğrenmek, değişmek, Mutlak Hakikati anlama ve idrak duygusu içinde gelişmek ve bunlara paralel olarak fiiliyatta bulunmaktır.* Buna göre biz farklı dinsel geleneklere ve kanaatlere sahip kişilerle diyaloğa, muhatabımızı değiştirmek ve onu bizim gibi olmaya zorlamak için değil, bilakis ondan bir şeyler öğrenmek ve bu öğrendiklerimizin ışığı altında kendimizi daha da geliştirmek için girmeliyiz. Yani her diyalog taraftarı bu süreçte muhatabına bir şeyler öğrettiği gibi ondan da bir şeyler öğrenmeye açık ve hazır olmalıdır. Bu ilkeye göre gerçek anlamda bir dinler arası diyaloğa katılan kimseler şu aşamalardan geçer: (a) Muhatabını yakından tanıma fırsatı bularak onun gerçekte hangi inançlara sahip olduğunu ve söz konusu bu inançların, onun yaşamında nasıl yansımalarını bulduklarını öğrenir. (b) Bu şekilde muhatabı hakkında önceden sahip olduğu yanlış inançlarla, peşin hüküm ve önyargılarını düzeltme imkanı bulur. (c) Böylece muhatabı hakkında önceden sahip olduğundan başka bir kanaate sahip olacağından kendi geleneksel inanç ve kanaatlerini yeniden gözden geçirerek onları muhatabı hakkında edindiği bu yeni izlenimle uyumlu hale getirmeye çalışır. Diğer bir deyişle, muhatabı hakkında kendi geleneğindeki yaygın ve yerleşik kanaatleri yeniden

8 Mahmoud M. Ayoub, "Mahmut Aydın ile Basılmamış Mülakat", Birmingham, UK, 1998, s.1.

9 Çeşitli diyalog ilkeleri için bkz., Bernard Lonergan, *Method in Theology* (New York: Herder &Herder, 1972), ss. 3-25; Swidler, "The Dialogue Decalogue: Ground Rules for Interreligious Dialogue", *Journal of Ecumenical Studies*, 20/1 (1983), ss. 1-4; Paul Mojzes, "Guidelines for Dialogue", Swidler &Mojzes, eds., *Attitudes of Religions and Ideologies Toward the Outsider*, ss. 14-15; World Council of Churches, *Guidelines on Dialogue with People of Other Faiths and Ideologies* (Geneva: WCC, 1979).

sorgular ve bu sorguladığı kanaatleri, diyalog ortaminda edindiği bu yeni kanaatle örtüşür bir hale getirmeye çalışır. (d) Ortaya çıkan yeni duruma uygun bir tarzda muhatabına karşı hâl ve davranışta bulunur. Yani ona karşı daha olumlu ve yapıcı bir tutum takınır.

2- *Dinlerarası diyalog, her bir dinsel geleneğin kendi içinde ve farklı dinsel gelenekler arasında cereyan eden iki yönlü bir proje olarak algılanmalıdır.* Yukarıda belirttiğimiz üzere diyaloğun temel amacı muhataptan yeni şeyler öğrenerek değişmek ve gelişmek olduğundan diyalog taraftarları sadece başka dinsel gelenekten olan kişilerle değil aynı zamanda kendi dinsel geleneğinden olanlarla da diyaloğa girmelidir. Çünkü aynı dinî inanca sahip olan kişiler, farklı farklı düşünce yeteneklerine sahip olduklarından kendi inançlarını birbirlerinden değişik şekillerde anlayabilirler. Örneğin, bir Müslüman, diyaloğu sadece Hristiyan, Yahudi veya diğer din mensuplarıyla değil, aynı zamanda kendinden farklı düşünen Müslüman kardeşleriyle ve dostlarıyla da yapmalıdır. Zira, bu şekilde hem kendi inancını daha iyi anlama hem de kendinden farklı düşünenlerle kaynaşarak daha huzurlu bir ortamda yaşama firsatını elde etmiş olur. Bu nedenle kendi inancımız dışındakilerle diyaloğa girerken kendi inancımızdan olanlarla da aynı ilişki içerisinde bulunmayı ihmal etmemeliyiz. Zira, aynı dinsel geleneğe veya inanca sahip kişiler kendi iç diyaloglarını gerçekleştirmeden farklı dini geleneklere veya inançlara mensup kişilerle diyalog kurmaları sağlıklı olamaz.

3- *Her diyalog taraftarı diyalog masasına tam bir dürüstlük ve samimiyet duygusu içerinde gelmelidir.* Farklı inanç ve kanaatlere sahip olan kişiler birbirleriyle diyaloğa girecekleri zaman bu istek ve arzularında dürüst ve samimi olmalıdırlar. Bu, şu demektir: Diyalog sürecinde herkes muhatabına karşı temiz duygular beslemeli ve muhatabının da kendisi hakkında aynı temiz duygulara sahip olduğunu düşünmelidir. Yani gerçekte muhatabımız hakkında iyi duygulara sahip olmadığımız halde onunla karşı karşıya geldiğimizde, ona iyi duygular besliyormuş gibi görünmeye çalışmamalıyız. Diyalog sürecinde ister olumlu ister olumsuz olsun, muhatabımıza olan duygularımızı net ve açık bir şekilde ortaya koymalıyız. Zira, muhataplarının dürüst ve samimi olmadığı bir diyalog tesis edilse bile uzun ömürlü olması mümkün değildir. Kısaca, karşılıklı güvenin olmadığı yerde diyalogdan bahsetmek mümkün değildir.

4- *Diyalog sürecinde kendi ideallerimizi muhatabımızın uygulamalarıyla karşılaştırmamalıyız.* Bilindiği üzere her dinsel geleneğin öngördüğü ideallerle o dinsel geleneğin taraftarlarının uygulamaları arasında farklılıklar olabilir. Bu nedenle bir dinsel geleneğin öngördüğü ideali alıp diğer dinsel geleneğin taraftarının uygulaması ile karşılaştırırsak kaçınılmaz olarak öngördüğü ideali esas aldığımız dinsel geleneğin diğerinden daha üstün olduğu sonucuna varabiliriz. Bu nedenle diyalog sürecinde muhataplar arasında bir karşılaştırma yapmak gerekiyorsa, kendi ideallerimizi onların idealleriyle, kendi uygulamalarımızı da onların uygulamaları ile karşılaştırmalıyız. Çünkü ancak bu şekilde yaptığımız karşılaştırmadan sağlıklı sonuçlar

elde edebiliriz. Örneğin, Hristiyanlık ve İslâm'ın temel öğretilerine bakıldığında onların ideal olarak rüşvet ve yolsuzluklardan arınmış bir toplum yaratmayı hedeflediklerini söyleyebiliriz. Ancak günümüzde Hristiyan ve Müslüman ülkelere bakıldığımızda rüşvet ve yolsuzluğun Hristiyan ülkelere oranla Müslüman ülkelerde çok daha fazla olduğunu görürüz. Bu gözleme dayanarak Hristiyan-Müslüman diyaloğu sürecinde bir Hristiyan'ın İslâm'ın bu konudaki idealini bir kenara bırakarak sadece kendi dininin öngördüğü ideali esas alıp, onu Müslümanların uygulamalarıyla karşılaştırmak suretiyle İslâm'ın gerçekte rüşvet ve yolsuzluğa sebebiyet veren bir din olduğu sonucuna varması son derece yanlış ve haksız bir değerlendirme olur. Aynı şekilde hem Hristiyanlık hem de İslâm'da zina ideal olarak yasaktır. Ancak günümüzde Hristiyanlığın hakim olduğu batı toplumlarında zina oldukça yaygın olarak işlenmektedir. Şimdi buna bakarak bir Müslüman'ın İslâm ile Hristiyanlığın mukayese ederek Hristiyanlığın zinayı öngören bir dinsel gelenek olduğu sonucuna varması da aynı derecede haksız bir değerlendirme olur.

5- *Diyalog sürecinde her katılımcı kendini ve inancını bizzat kendisini tanımlamalıdır.* Diyaloğa katılan kişiler kendi inançlarını ve bu inançların kendileri için ne anlama geldiğini, bizzat kendileri kendi terimleriyle diğerlerine tanıtmalıdır. Örneğin, Müslüman-Hristiyan diyaloğunda, Müslüman olmanın neye karşılık geldiğini, o inancı içselleştirmiş olması hasebiyle ancak bir Müslüman tam anlamıyla ifade edebilir. Çünkü diğerleri yani o inancı yaşamayan kişiler dışardan, gördükleri şekliyle bir Müslüman'ı tam olarak tanımlayamazlar. Bu ilke, diyaloğa katılanların kendi inançlarının dışındaki kimselerce tanımlanmasını veya tasvir edilmesini engelleyerek ortaya çıkacak yanlış anlama ve değerlendirmeleri ortadan kaldırır. Bu ilkenin ışığı altında her din mensubu kendini, bizzat kendisi tanımlasa bile, biz onun tanımlamasını kendi algılayabileceğimiz şekilde yorumlamaya çalışırız. Ancak bunu yaparken muhatabımızın kendisini bizim onunla ilgili yaptığımız yorumda tanıması gerektiği hususuna dikkat etmeliyiz. Yani o yorumu biz muhatabımıza sunduğumuzda muhatabımız o yorumda kendini bulmalıdır. Bu noktada çağımızın önde gelen dinler tarihçilerinden Kanadalı W. Cantwell Smith'in şu sözünü nakletmek sanırım bu ilkeyi daha anlaşılır hale getirecektir. "Bir inanç sahibinin diğer bir inanç hakkında söylediği bir söz şayet o inanç sahibi tarafından kabul edilebilir değilse o söz doğru değildir".[10]

6- *Hiçbir diyalog taraftarı diyalog masasına anlaşılması mümkün olmayan farklılıkların olduğu şeklinde katı ve kesin yargılarla gelmemelidir.* Zira, diyalog sürecinde sadece muhatabı hoşgörü ve açıklıkla dinlemek yeterli olmayıp aynı zamanda onunla mümkün olduğu kadar hemfikir olunmaya da çalışılmalıdır. Yani, bir kimse diyalog masasına sadece muhatabı ile farklılıklarını keşfetme önyargısı ile değil de onunla olan ortak noktalarını ortaya çıkarmak ve diyaloğu bu ortak noktalar üzerine bina etmek için gelmelidir. Ancak bunu söylerken biz, muhataplar ara-

10 Wilfred Cantwell Smith, *Towards A World Theology: Faith and the Comparative History of Religion* (London: Macmillan, 1981), s. 97.

sındaki farklılıkların bir kenara bırakılmasını da savunmuyoruz. Çünkü eğer farklılıklar ortadan kaldırılır veya yokmuş gibi tasavvur edilirse diyaloğa gerek kalmaz. Bizim buradaki kastımız şudur: Diyalog sürecinde farklı dinsel inançlara ve kanaatlere mensup kişiler öncelikle ortak noktalarını keşfederek ilişkilerini bunların üzerine kurmalı ve daha sonra da kurulan bu iyi ilişkiler sürecinde aralarındaki farklılıkların neler olduğunu tartışmak suretiyle birbirlerinden ayrıldıkları noktaların neler olduğunu tespit etmelidirler. İyi ve verimli bir diyalog için, diyalog taraftarları öncelikle mümkün mertebe birbirlerinin ortak noktalarını bulup ortaya koyarak diyaloğu bunlar üzerinde kurmalı; ardından da aralarındaki farklılıkları gündem konusu yapmalıdır. Bunun tersi yapılırsa, yani öncelikle farklılıklar gündeme alınırsa iyi bir diyalog ortamı kurmak mümkün değildir. Çünkü bu durumda kişiler aralarındaki farklılıkların birbirleriyle ne kadar uzlaşmaz farklılıklar oldukları izlenimine kapılarak aynı masa etrafında bir araya gelmelerinin mümkün olmadığı sonucuna varabilirler. Kısaca diyalog, sadece ortak noktaların öne çıkarılarak farklılıkların göz ardı edildiği bir süreç değil, aksine her ikisinin de keşfedilmeye çalışıldığı bir süreç olmalıdır. Çünkü çeşitli dinsel gelenekler arasında ortak olan veya ortak gibi görünen noktalar olduğu kadar farklı olan veya öyle görünen noktalar da vardır.

7- *Diyalog sadece eşit kişiler arasında olmalıdır.* Diyalog, bir tarafın diğerinden üstün olduğunu ima eden bir köle-efendi ilişkisi olmayıp, aksine her iki taraf içinde karşılıklı bir öğrenme faaliyetidir. Yani hiçbir diyalog taraftarı diyalog masasına sadece diğerine sahip olduğu dinî öğretilerini dikte etmek ve ondan hiçbir şey öğrenmemek için oturmamalıdır. Bu nedenle diyaloğa katılan kişilerin her bakımdan –eğitim, uzmanlık, temsil gücü gibi konularda-, eşit olması gerekir. Örneğin, diyaloğa katılanların bir tarafı uzman veya bilgili kişiler diğer tarafı bilgisiz kişilerden oluşursa gerçek diyalogdan söz edilemez. Yine diyaloga katılan kişilerin bir tarafı kendilerini diğerlerinden üstün görmemelidir. Örneğin, bir Hristiyan kendini bir Müslüman'dan bir Müslüman da kendini bir Hristiyan'dan üstün görmemelidir. Kanaatimizce bu prensip, gerçek ve verimli bir diyalog için son derece önemlidir. Zira günümüzde Hristiyan-Müslüman diyaloğunun fazla başarılı olamamasının altında yatan temel nedenlerden biri de diyaloğa iştirak eden Hristiyan ve Müslümanların pek çok yönden eşit olmamalarıdır.[11]

11 Hristiyan-Müslüman diyaloğu sürecinde yaşanan eşitsizlikleri kısaca şöyle özetleyebiliriz: (1) Yüzyılımızda diyalog Hristiyanlar tarafından ortaya atılan bir olgu olduğundan hep onların tekelinde kalmıştır. Öyle ki yapılan diyalog toplantılarında gündem hep Hristiyanlarca belirlenmiş Müslümanlarsa sadece katılımcı durumunda kalmışlardır. Yani toplantıların yapıları, konuları ve kimlerin konuşmacı olarak katılacakları çoğunlukla Hristiyan diyalog kurumları tarafından belirlenmiştir. (2) Yapılan diyalog toplantılarına katılan Hristiyanlar belirli kiliselerin (Roma Katolik Kilisesi, Dünya Kiliseler Birliği...) temsilcileri veya uzman üniversite elemanları olurken ve bunlar temsil ettikleri kurumlar adına konuşurken Müslüman katılımcılar çoğunlukla misafir veya davet edilen kişiler olmuşlar ve herhangi bir resmi kurum adına değil de daha çok kendi adlarına bu toplantılara katılmışlardır. (3) Yapılan diyalog toplantılarının resmi dili İngilizce olduğundan Müslüman katılımcılar bu toplantılarda kendilerini tam olarak ifade edememelerinden dolayı sonuç bildirgelerine pek fazla katkıda bulunamamışlardır. (Bkz. Mahmut Aydın, *Modern Western Christian Understandings of Muslims since the Second Vatican Council*, Doktora Tezi, Birmingham University, Nisan 1998, Birmingham: UK).

8- *Diyalog karşılıklı güven üzerine kurulmalıdır.* Diyalog kişiler arasında cereyan eden bir süreç olduğundan bu sürece katılan kişilerin birbirlerine güven duyması gerekir. Bu güvenin gerçekleşmesi için hiçbir diyalog taraftarı gizli ve art niyetlerle diyalog masasına oturmamalıdır. Yani her diyalog taraftarı başlangıçta niyetini ve amacını açıkça ortaya koymalı ve muhatabına söylemelidir. Aksi takdirde karşılıklı güvenin sağlanması mümkün değildir. Güvenin olmadığı yerde ise, diyalogdan söz etmek mümkün değildir. Örneğin, bir diyalog taraftarı muhatabının kendisi hakkındaki gizli bir niyete sahip olduğunu fark ettiğinde ona karşı güveni ya azalacak ya da tamamen ortadan kalkacak ve sonunda da belki de onun diyalog masasından uzaklaşmasına sebebiyet verecektir.

Yedi ve sekizinci ilkenin öneminin altını çizmek için Maurice Wiles'ın şu benzetmesini zikretmeden geçemeyeceğim. Wiles, tarafların eşit olmadığı ve karşılıklı güvenin bulunmadığı diyaloğu kedi ile farenin diyaloğuna benzetir. Buna göre nasıl ki kedi ile farenin kuracağı bir diyalog kedinin fareyi nihayetinde ortadan kaldırma arzu ve isteği içinde olmasından dolayı karşılıklı güvene dayanmıyorsa, eşit kişilerin kurmadığı ve karşılıklı güvenin olmadığı bir diyalog da iyi ve verimli olamaz. Çünkü bu tarz bir diyalog sürecinde bir taraf diğer tarafı tamamen veya kısmen bertaraf etme arzu ve isteği içinde olacağından onda ne karşılıklı dinleme, ne karşılıklı öğrenme ne de karşılıklı anlayış olur. Bu nedenle böyle bir diyalog, farklı inanç ve kanaatlere sahip kişileri birbirine yaklaştırmak yerine birbirlerinden daha da uzaklaşmalarına sebebiyet verebilir.[12]

9- *Diyaloğa giren kimseler hem kendilerine hem de kendi dinsel geleneklerine karşı -az da olsa- eleştirisel olarak bakmalıdırlar.* Dinler arası diyalog sürecine iştirak eden kişiler hem kendi tutumlarını hem de kendi dinsel geleneklerinin muhatapları hakkındaki öğretilerini diyalog sürecinde elde ettikleri bilgi ve tecrübeler ışığında oto-kritiğe tabi tutmalıdırlar. Zira, onların kendilerini ve kendi dinsel geleneklerini eleştiriye tabi tutmamaları, kendilerinin ve kendi geleneklerinin bütün hakikatleri bildiğini ve dolayısıyla da diğerlerinden herhangi bir şey öğrenmelerinin gereksiz olduğunu imâ eder ki bu da yukarıda saydığımız bütün ilkelerin dışına çıkmak olur. Ancak, bu ilkenin gerekliliğini vurgularken de bir kimsenin diyalog masasına kendi inancına veya dinsel geleneğine bağlılığını bir kenara bırakması veya göz ardı etmesi gerektiğini kastetmiyoruz. Elbette ki herkes kendi dini geleneğine bağlılığını sürdürecek ve onu savunacaktır. Fakat bunu yaparken muhatabından öğrendiklerinin ışığı altında kendi geleneğinin bu öğrendikleriyle tezat teşkil eden noktalarını yeniden gözden geçirerek gerekli değişiklikleri yapmaya çalışmalıdır. Swidler'in de haklı olarak ortaya vurguladığı gibi "elbette ki dinler arası diyalogda bir kimse bağlılık ve içtenlikle kendi dini geleneği içinde kalmalıdır. Fakat bu bağlılık ve

12 Maurice Wiles, *Christian Theology and Interreligious Dialogue* (London: SCM Press, 1992).

içtenlik sağlıklı bir öz-eleştiriyi dışlamamalı, aksine kapsamalıdır".[13] Şayet bir kimse diyaloğa öz-eleştiri içerisinde girerse, kendi yanlışlarını doğrultmaya ve böylece de gelişmeye açık olur. Şayet bunun tersi olursa yani öz eleştiriyi benimsemezse, o zaman bu kimse bütün doğrulara ve hakikatlere sahip olduğunu kabul etmiş olur ki bu durumda zaten diyaloğa gerek yoktur. Çünkü o, bu şekil bir tavır takınmakla, muhatabından bir şeyler öğrenmeyi değil, sadece ve sadece ona öğretmeyi amaç edinmiş olmaktadır. Bu ise, diyaloğun özünü zedeler ve onu dayatma amacı güden tek taraflı bir monolog haline dönüştürür.

10- *Her diyalog taraftarı muhatabının dinsel geleneğini veya inancını muhatabı gibi anlamaya gayret göstermelidir.* Diyalog sürecinde herkes muhataplarını sadece tanımaya değil aynı zamanda onları kendi dinlerine bağlı dindar kişiler olarak takdir etmeye çalışmalıdır. Bu, şu demektir: Her diyalog taraftarı muhatabını onun kendisini anladığı gibi anlaması gerekir. Hatta mümkünse muhatabın düşüncesini anlamak için onun bakış açısını, kavrayışını ve ufkunu, dünyayı o bakış açısı ve ufuktan görüp tecrübe edebilmek için kavramaya çalışmalıdır.[14] Cantwell Smith'in ifadesiyle "bir kimse Budist inancını anlamak için mümkün olduğu kadar Budizm denen şeye değil de dünyaya bir Budist'in gözüyle bakmaya çalışması gerekir".[15] Yani diyalog sürecine katılan herkes muhatabının dinsel geleneğini veya inancını kendini muhatabının yerine koyarak o inancın ona ne anlam ifade ettiğini anlamaya çalışmamalıdır.[16] Kısaca, iyi ve sağlıklı bir diyalog ortamının tesis edilebilmesi için her diyalog taraftarı muhatabının inancını veya ibadetlerini değerlendirirken kendini muhatabının yerine koyarak o inanç veya ibadetin onun için ne anlam ifade ettiğini anlamaya gayret göstermelidir. Bütün bu nedenlerden dolayı diyalog sürecinde muhatabın dinî ve felsefi metinleri sadece kavranılmaya çalışılmamalı aynı zamanda onların içlerine de nüfuz edilerek nasıl ortaya çıkıp geliştikleri de dikkate alınmalıdır. Çünkü ancak bu şekilde bir dinî geleneğe ait dini ve felsefi metinlerin, o dini geleneğin taraftarlarınca ne anlam ifade ettikleri sağlıklı olarak anlaşılabilir.

11- *Her diyalog taraftarı muhatabına karşı nazik olmalı ve ona yakın ilgi göstermelidir.* Diyalog sürecinde muhatabımızın söyledikleri bize ne kadar yabancı, tuhaf veya yanlış gelirse gelsin, onun söylediklerini dinlemeye ve ona karşı açık ve samimi olmaya çalışmalıyız. Bu tarz bir yaklaşım, bizim kendi menfaat ve kanaatlerimizden vazgeçmeden, onların ötesine geçmemizi yani kendi dünyamızın dışına çıkma-

13 Swidler, "What is Dialogue", s.28.

14 Anselm Kyongsuk Min, "Dialectical Pluralism and Solidarity of Others: Towards a New Paradigm", *Journal of the American Academy of Religion*, 65/3 (1997), ss. 587-604.

15 Smith, *Towards A World Theology*, s. 47.

16 Nitekim böyle bir anlayışı kendine hedef edinen Kanadalı dinler tarihçi ve İslâmolog Cantwell Smith, Kur'an'ın statü ve konumunu ele aldığı yazılarında Müslüman olmayan araştırmacıları öncelikle Kur'an'ın ayetlerini kendileri için Tanrının sözleri olarak kabul etmeye ve daha sonra da onun hakkında bir değerlendirmeye gitmeye teşvik etmektedir. Bkz., Cantwell Smith, *Questions of Religious Truth* (London: Victor Gollancz, 1967), s. 50; Smith'in Kur'an'ın statüsü hakkındaki görüşleriyle ilgili olarak ayrıca bkz., Mahmut Aydın, "Kutsal Kitab Olarak Kur'an: Çağdaş Bir Hıristiyan Değerlendirmesi (Wilfred Cantwell Smith Örneği)", *OMÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2000).

mızı sağlar. Duygularımızı ve hayal gücümüzü kullanarak içlerine nüfuz etmek ve onlarda yürümek için bizim dışımızdaki dini geleneklerin ve kültürlerin sembollerini ve öykülerini öğrenmeye çalışmalıyız. Bunu yaparken de muhatabımıza aynı şekilde bizi araştırıp öğrenmelerine izin vermeliyiz.

12- *Diyalog sürecinde muhatabı iyice anlayıp öğrenmek için rasyonel olunmalıdır.* Diyalog sürecinde işittiğimiz ve tecrübe ettiğimiz şeyleri anlamak için samimi bir şekilde gayret göstermeliyiz. İlk bakışta hakikaten bu oldukça zor bir şey gibi gelebilir. Çünkü, çoğunlukla muhatabımızdan işittiğimiz ve tecrübe ettiğimiz şeyler bizim kendi inancımıza ve kanaatlerimize taban tabana zıt olabilir. Ancak sağlıklı bir diyalog ortamının kurulması için bu ilkeye uymak son derece önem arz etmektedir. Zira, diyalog sürecinde tecrübe ettiğimiz şeyleri anlamak için samimi olmaz isek bu bizim diyalog işinde de samimi olmadığımız anlamına gelir.

13- *Muhatabına karşı uygun ve makul bir tarzda davranmak.* Yukarıda ilkenin ışığında diyalog sürecinde muhatabımızdan duyduğumuz ve tecrübe ettiğimiz şeyleri anlamak için samimi bir şekilde gayret gösterdikten sonra onların doğruluğunu ve yanlışlığını değerlendirmeye tabi tutmamız gerekir. Zira, diyalog sürecinde bir değerlendirme veya yargılama olmayacaksa, o zaman diyalog sadece katılımcıların egolarını tatmin eden ve her hangi fayda sağlamayan bir sohbetten öteye geçemez. Böyle bir diyalog ise dünyayı değiştirmeyi değil de sadece anlamayı hedefleyen karşılıklı bir konuşma olur. Çünkü bir şeyleri değiştirmeyi amaç edinen bir sohbet, seçici ve değerlendirici olmalıdır. Ancak burada şunu da belirtmekte fayda var ki diyalog sürecinde muhatabın değerlendirilmesinin yararı olduğu kadar zararı da olabilir. Örneğin, diyalog sürecinde muhatabımızdan duyduklarımızı kendi inanç ve kanaatlerimiz dahilinde değerlendirmeye tabi tutarak kendi doğruluk ölçütümüzü ona benimsetme yoluna gidebiliriz. İşte bundan dolayıdır ki bütün diyalog taraftarlarının ortaklaşa benimseyecekleri genel-geçer, herkes tarafından kabul edilebilir bir ölçüt geliştirilmesi gerekir. Bu konuda pek çok ilim adamı farklı din ve inançları değerlendirmek için çeşitli ölçütler geliştirmişlerdir. Ancak bize göre bu ölçütler içinde Küng'ün, dinlerdeki doğru-yanlı, iyi-kötü, değerli-değersiz şeyleri belirlemek için geliştirdiği *humanum* adlı genel ahlâki kriter herkes tarafından kabul görebilecek niteliktedir. İşte bu özelliğinden dolayı kısaca onun üzerinde durmak istiyoruz. Bunun için de öncelikle Küng'ün *humanum* tabirinden ne kastettiğini incelemekte fayda umuyoruz. Ona göre *humanum*, insan haysiyetini ve insani değerleri koruyan ve geliştiren inanç, uygulama ve değerler toplamıdır. Buna göre bu kriterin dini inançları, uygulamaları ve değerleri onların ne derece kendi taraftarlarına fayda sağlayarak insanlığa hizmet ettiklerini dikkate alarak değerlendirmeyi amaç edindiğini söyleyebiliriz. Yani bir dinsel gelenek, inanç esaslarıyla, ahlâki değerleriyle, ibadet ve ritüelleriyle taraftarlarına anlamlı ve faydalı bir yaşam sağlarsa o dinsel gelenek doğru ve iyi bir dindir.[17]

17 Bkz., "What is True Religion? Toward an Ecumenical Criteriology", L. Swidler, ed., *Towards the Universal Theology of Religions* (Maryknoll: Orbis Books, 1986), ss. 231-250.

Bütün bu saydığımız ilkelerin ışığı altında dinler arası diyaloğu muhatabı anlamaya ve onun tarafından anlaşılmaya yönelik bir girişim olarak görülebilir. Daha geniş bir ifadeyle, dinler arası diyalog muhataplarımızı onların kendilerini anladıkları gibi anlama ve bizimde kendimizi algıladığımız gibi onların bizi anlamalarını talep etme sürecidir. Bu anlamdaki bir diyalogda, şu değişmez ve temel ilkeler mutlak surette bulunmalıdır. Eşit bir zemin, karşılıklı saygı, diğerlerinin kendilerini anladıkları gibi onların dünya görüşlerini anlama, kültürleri ve inanç yapılarının olumlu değerlerini anlamaya hazır olma, tek taraflı karşılaşmadan (monologtan) sakınmak için muhatabın geleneğinin problemli noktalarını görmezlikten gelmeye hazır olmak, diyalog için mümkün en verimli ortamın sağlanması için kendimizi muhatabımızın pozisyonuna koymaya çalışmak ve Tanrı'nın rahmet ve merhametinin sadece kendi inançlarımızı paylaşan kişiler arasında değil, aynı zamanda diğer inanç mensuplarının arasında da bulunduğunu kabule hazır olmak. Bütün bu ilkelere uyulduğunda diyalog taraftarları, İlahi Hakikat konusundaki kendi ben-merkezli ve mutlakiyetçi iddialarından uzaklaşarak "Tanrı-merkezli" bir anlayışa sahip olurlar.

Şayet bu ilkelerden hiç birisine riayet edilmez ise o zaman diyalog şu olumsuzlukları ihtiva eden faydasız ve verimsiz bir etkinlik olmaktan öteye geçemez. Hiç kuşkusuz, böylesi bir diyaloğun başlangıç noktasını muhatapların birbirlerine karşı takındıkları olumsuz tavır oluşturur, ortaklıkta eşitliği ortadan kaldıran bir tarafın diğerine üstünlüğü durumu ortaya çıkar, diyalog sürecinde karşılıklı anlayış olmaz ve buna bağlı olarak ortak değerler ve problemler dikkate alınmaz, diğerlerinin dini inançlarını küçük görme anlamına gelen İlahi Hakikatten diğerlerini dışlama ortaya çıkar yani dışlayıcı bir tutum takınılmış olur, geleneksel düşmanlık imajlarının devam etmesine vesile olur ve sonuçta da diyalog problemli konuların ve önyargıların üzerine bina edildiği ve nihai amacı sadece ve sadece muhataba üstünlük kurmaya yönelik bir birliktelik olur.[18]

Buraya kadar önemle üzerinde durduğumuz husus şudur: Eğer farklı dinsel inançlara ve kanaatlere sahip olan kişiler, bu zikrettiğimiz ilklerin ışığı altında birbirleriyle ilişkiye girmeye çalışırlarsa, ancak o zaman bu diyalog verimli ve faydalı olur. Ancak diyaloğun bu temel ilkeler çerçevesinde yürütülmesini engelleyen pek çok engel de mevcuttur. Bu engelleri ortadan kaldırmak ve diyaloğu kolaylaştırmak için yukarıda saydığımız temel ilkelere ilaveten şu hususların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.[19]

---

18 Abdoldjavad Falaturi, "Christian Theology and the Western Understanding of Islam", Karl-Josef Kuschel & Hermann Haring, eds., *Hans Küng: New Horizons for Faith and Thought* (London: SCM Press, 1993), ss.326-334.

19 Bkz. Paul F. Knitter, "Interreligious Dialogue: What? Why? How?", Leonard Swidler ve diğerleri, *Death or Dialogue? From the Age of Monologue to the Age of Dialogue* (London: SCM Press, 1990), ss. 19-43.

1- Diyalog taraftarları, diyalog masasına ancak kendilerinin "son söze", "nihaî vahye", "mutlak hakikate" veya "mutlak kurtarıcıya" sahip olduğu tarzında birtakım dışlayıcı iddialarla gelmemelidirler. Çünkü bu çeşit iddialar yukarıda zikrettiğimiz bütün diyalog prensiplerini kendiliğinden devre dışı bırakır. Zira bu tarz mutlaklık ifadelerini diyalog prensiplerinin ışığı altında düşündüğümüzde şu soruları kendimize sormamız kaçınılmaz olmaktadır: Bizim sahip olduğumuz normun tek ve nihaî olması, bizden farklı olanların normlarının otomatikmen bizimkinden daha aşağı olduğunu imâ eder ki bu durumda nasıl biz o kişileri dinlemeye ve onlardan öğrenmeye açık olabiliriz? Bizim nihaî ve hiçbir şekilde değiştirilemez vahyimiz diğerlerinin vahiylerini dışladığı bir durumda biz nasıl muhatabımızdan öğrendiklerimizin ışığı altında kendi geleneksel inançlarımızı yeniden düşünmeye çalışabiliriz? Veya yukarıdaki diyalog ilkelerini yeni imkanlar yaratmak için kullanabiliriz? Diyalog sürecinde diğer dini geleneklerin sahip olduğu değerleri değerlendirirken, onları tamamlayıcı olarak mütalaa edilen bizim nihai ve bağlayıcı vahyimiz bizi Tanrı adına kendi kriterimizi diğerlerine benimsetmeye zorlamaz mı? Şayet bizim dini figürümüz, bütün diğer din mensuplarının önünde diz çökmesi gerektiği tarzda mutlak kurtarıcı olarak mütalaa edilirse diyalog sürecinde nasıl diğer geleneklerin dini figürlerini İlahi Hakikate götüren farklı vizyonlar olarak görebiliriz?

İşte bütün bu nedenlerden dolayıdır ki sağlıklı ve verimli bir dinler arası diyalog için geleneksel mutlaklık iddialarının yeniden gözden geçirilmesi gerekir. Ancak bu yeniden gözden geçirmeyi verimli bir diyalog için ileri sürerken, diyalog sürecinde sağlam kanaatlere, doğru ve kutsal olarak kabul ettiğimiz şeylere kişisel bağlılık göstermememiz gerektiğini söylemiyoruz. Çünkü kişinin kendi inancına, kendi geleneğine veya kendi doğrularına olan güçlü kişisel bağlılığı, diyaloğun gereklerindendir. Burada kastımız şudur: Kendi dinimize, inançlarımıza veya doğrularımıza tam bir bağlılık ve bu konulardaki iddialarımızın açık ve evrensel olması için, bunların yegane hakikatler olması gerekmez. Yani bir şeyin gerçekten doğru olması için o şeyin tek hakikat olması gerekmez. L. Gilkey'in de haklı olarak ifade ettiği gibi, dini çoğulculuğun egemen olduğu dünyamızda görecelilik (*relativism*) pratikte yaşanması gereken bir paradoksdur.[20] Hatta, kanaatimizce bir diyalog sürecinde herhangi bir din mensubunun mutlakiyet ifade eden kendi inanç ve kanaatlerini göreceli olarak anlaması dinler arası diyaloğa diğer türlü anlayışlardan daha fazla hizmet eder. Çünkü bu tarz bir yaklaşımla muhataplarının inançlarını olumlu olarak takdir etmeyle kendi inancına samimi bağlılığı arasında dengeyi sağlamış olur. Buna göre hem kendi hususi inanç formlarımızı göreceli olarak görüp onlara mutlak olarak itaat ederiz hem de muhataplarımızın hususi inanç formları söz konusu olduğunda onların da göreceli olarak muhataplarımız için doğru mutlak olduğunu kabule hazır oluruz.

2- Şayet dinler arası diyaloğun, ona iştirak edenler için faydalı ve verimli olması isteniyorsa, bu takdirde onun bütün taraftarlarca paylaşılan bir ihtida düşünce-

20 Langdon Gilkey, "Plurality and Its Theological Implications", John Hick & Paul F. Knitter, eds., *The Myth of Christian Uniqueness* (London: SCM Press, 1987), ss. 37-50.

si üzerine kurulması gerekir. Bu bağlamda entelektüel, ahlâkî ve dinî olmak üzere üç tür ihtidadan bahsedilmektedir. *Entelektüel İhtida:* Diyalog sadece bilmek, işitmek veya bir göz atma konusu olmayıp aynı zamanda tecrübe etme, anlama ve yargılama süreci olduğundan, ona katılanları entelektüel düzeyde geliştirir. *Ahlâki İhtida:* Diyalog sürecinde, tecrübe edilen ve benimsenen doğrular hayata uygulanmaya yani yaşanmaya çalışıldığından bu sürece iştirak edenler ahlâki olarak gelişirler. *Dini İhtida:* Diyalog sürecinde farklı dinî geleneklere sahip kişiler birbirlerinin inançlarını öğrenmek suretiyle Mutlak Hakikat hakkında daha fazla bilgi sahibi olacaklarından O'na sınırsızca aşık olabilir ve O'nunla her an beraber olmaya kendilerini adamayabilirler. Nitekim bazı ilim adamları bu tarz ihtida düşüncesinden yola çıkarak mistik tecrübeyi din diyaloğunun temeli olarak görürken[21] bazıları da dini ihtidayı diyalog için başlangıç noktası olarak görmekten ziyade, farklı din mensuplarının ahlâki ihtidayı kendilerine temel almaları gerektiğini ifade ederler.[22] Buna göre diyalog masası etrafında toplanan farklı din mensupları ortak ahlâki ideallerde birleşerek dünyadaki her çeşit zulüm, baskı ve adaletsizliği ortadan kaldırmaya çalışmalıdırlar. Buna göre çeşitli din mensuplarının birbirleriyle diyaloğa girmesi sadece birbirlerinin farklılıklarını konuşmak ve bunlardan zevk almak için değil, aynı zamanda dünyamızdaki acı, ızdırap ve zulümlerin de ortadan kaldırılmasını öngören bir olgu olmalıdır. Zira, küçük bir köy haline gelen dünyamızda farklı din mensupları birbirleriyle konuşmalı ve bu konuşmalarının gereklerini eylem planında hayata geçirmelidir. Çünkü ancak bu şekilde farklı dinler dünyamızda yoğunlaşan baskı, zulüm ve adaletsizliklerin ortadan kaldırılmasına yönelik katkılarını yapabilirler. İşte bütün bu nedenlerde dolayı günümüzde dinler arası diyalog bir boş zamanları değerlendirme faaliyeti olmaktan ziyade bütün din mensuplarının öncelik verdiği bir etkinlik olarak algılanması gerekir.[23]

Diyaloğun tanımı, mahiyeti, temel kuralları ve önündeki engelleri konusunda buraya kadar zikrettiğimiz hususları bir arada düşündüğümüzde şu üç temel hususun her zaman akılda tutulması gerektiği sonucuna varmaktayız: 1- Eğer, diyalog süreci yukarıda saydığımız ilkeler esas alınarak tesis edilir ve yürütülürse o zaman ona katılanlar için verimli ve faydalı olur. Çünkü bu şekilde hazırlanmış bir diyalog sürecine samimi ve ciddi olarak katılan kişiler onun kendilerine yeni sorular ve yeni imkanlar sunduğunu göreceklerdir. Zira diyalog farklı dinlere mensup kişileri bir araya getirerek onların dini geleneklerini birbirlerine, somut olarak tanıtmaya yardımcı olur. Bu şekilde de diyaloğa katılan kişiler birbirleri hakkında sahip oldukları kemikleşmiş yanlış kanaat ve düşüncelerden kurtulmuş olurlar. 2- Şayet diyalog süreci yazımızın başında yaptığımız tanıma uygun olarak düzenlenir ve işlerse diyalog muhatabımız hakkında bizzat ondan öğrendiğimiz şeyler bizim kendimizi anlamamızı ve kendi geleneğimizi yorumlama tarzımızı etkiler. Kanaatimizce, bu, diyaloğun en can alıcı noktalarından; dahası, en önemli faydalarından biridir. Ancak

21 Lonergan, *Method in Theology*, ss.101-124; 267-293.
22 Knitter, "Interreligious Dialogue: What? Why? How?", ss. 31-32.
23 Bkz. Küng, *Global Responsibility; Knitter, One Earth Many Religions: Multifaith Dialogue & Global Responsibility* (Maryknoll: Orbis Books, 1995).

burada dikkat edilmesi gereken husus, bu ilkenin karşılıklı olarak işletilmesidir. Yani bir taraf, sadece diğer tarafın değişmesini ve kendi geleneğini anlamaya hazır hale gelmesini beklememeli aynı zamanda kendisi de değişerek muhatabının geleneğini anlamaya hazır hale gelmelidir. Kısaca, öğretme, öğrenme, değişme ve bu değişmeye paralel olarak davranışta bulunma karşılıklı olmalıdır. Bu, şu demektir: Diyaloğa katılan kişiler bu süreçte eğitilir, aydınlatılır ve bu şekilde de İlahi Hakikat veya Aşkın Varlık hakkında daha fazla bilgi sahibi olurlar. Buna göre diyaloğa katılan kişiler, dini geleneklerinin, kendi dini tecrübeleri açısından temsil ettiği merkezi konumu reddetmeksizin onu yegane dini gelenek olarak değil de geleneklerden bir gelenek olarak görmelidirler. 3- Diyaloğun yukarıda zikrettiğimiz temel ilkeler üzerine kurulması ve verimli olması için bu süreçte tartışılacak konuların da önceden belirlenmesi gerekir. Yani sağlıklı ve verimli bir diyalog için farklı din mensuplarının bir araya geldiklerinde tartışacakları konular önceden belirlenmelidir. Aksi takdirde diyalog, yukarıda da belirttiğimiz gibi, boş zamanları değerlendirmek için yapılan bir etkinlikten öte bir şey ifade etmez. Ancak bunu söylemekle, diyaloğun nihaî hedeflerinin önceden planlanmasını ve diyalog sürecinin de bu belirlenen hedefleri gerçekleştirici şekilde düzenlenmesini kastetmiyoruz. Bizim asıl vurgulamak istediğimiz şey, diyaloğun verimli olabilmesi için, bu diyaloğun, kendisine katılanları nihai olarak nereye götüreceği konusunun bu süreçte ortaya çıkabilecek muhtemel yeni gelişmelere açık olması gerektiğidir. Çünkü diyalog süreci ilerledikçe yeni sorular ortaya çıkabilir ve diyalog farklı şekiller alabilir. Öyle ki başlangıçta taraftarlar arasında uygunluk arz eden noktalar sonradan etmeyebilir veya tam tersi başlangıçta farklılık arz eden hususlar kişilerin birbirlerini tanıması arttıkça ortadan kalkabilir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Diyalog sadece muhatabımıza saygı göstermek için birtakım gerekçeler üretme aracı olarak değil, aynı zamanda onu bizim görmek istediğimizin ötesinde olduğu gibi tanımaya ve takdir etmeye çalışma aracı olarak kullanılmalıdır. Diğer bir deyişle, gerçek ve verimli bir diyalog için ihtiyaç duyulan şey, muhataplarımızın bakış açılarıyla onların inançlarını ve dünyalarını görmeye ve tecrübe etmeye çalışmaktır. Bu bağlamda, Hristiyan-Müslüman diyalogu sürecinde şayet Hristiyanlar Müslümanların inancını anlamak istiyorlarsa, onlar İslâm diye adlandırdıkları şeye değil de dünyaya mümkün olduğu ölçüde Müslümanların gözüyle bakmaya çalışmalıdırlar. Aynı şekilde Müslümanlar da Hristiyanların inancını anlamak istiyorsa, onlar da Hristiyanlık diye adlandırdıkları şeye değil de mümkün mertebe dünyaya Hristiyanların gözüyle bakmaya çalışmalıdır. Kısaca, ünlü bir Çin atasözünde ifade edildiği gibi, diyalog sürecinde muhatabımızı daha iyi tanımak ve onun hakkında yargıda bulunmak için onun ayakkabılarıyla en az adım yürümeliyiz.